

De Amate-geesten van San Pablito

Ten geleide.

Door mijn directeur prof. dr. P.H. Pott werd ik in de gelegenheid gesteld het laatste Americanisten-congres dat van 1-9 september 1974 in Mexico-stad gehouden werd, bij te wonen om een voordracht te houden over het rubberbalspel *Ulama*. Aangezien dit in het programma vermeld stond, werd mij al voordat het congres goed en wel begonnen was, gevraagd door een buiten kijf zeer exquis groepje antropologen en aanverwante zielen om dit — nog 'onzegde' — Ulama-referaat ook voor hen af te steken, zodat ik helaas niet van een 'wegens enorm succes geprolongeerde' voordracht kon spreken. Van de trouwe toehoorders wil ik graag twee Hollandse congressisten introduceren omdat zij in het hieronder volgende verslag fungeren als mijn reisgenoten. Het zijn Vera Kandt, afgestudeerd Leids antropologe, nu werkzaam in Mexico bij het Instituto Nacional Indigenista en Maarten Jansen, Leids student in de klassieke en pre-columbiaanse archeologie, nu tijdelijk studierend aan de Weense universiteit. Beiden bevonden zich reeds enige tijd in Mexico voordat het congres 'danste'. Voor mij bleek de meest economische manier van reizen, een charter-vlucht te zijn die mij zowel voor als na het congres, enige dagen liet om, zoals dat heet, het veld in te trekken. Het verslag dat hieronder volgt, betreft mijn

laatste tocht gedaan in gezelschap van Vera Kandt en Maarten Jansen, naar San Pablito, een Otomí dorpje in de Sierra de Puebla. Tweeërlei redenen voerden ons naar deze vlek, allereerst moest Maarten er een bezoek brengen voor een Weense studiegenote aan een beroemde tovenaars Don Alfonso geheten en ten tweede was Vera en mij dit gedeelte van de Sierra de Puebla waar Otomí's wonen onbekend in tegenstelling tot het door de Nahuas bewoonde gedeelte van de Sierra. Beiden grepen wij dus deze gelegenheid aan om zo 'gemotiveerd', dit Indianendorpje te bezoeken.

De Otomí's van San Pablito

In de Sierra de Puebla, een bergrug gelegen tussen het centrale Mexicaanse hoogland en de golfkust van Mexico leven naast en soms door elkaar verschillende Indiaanse volken te weten de Nahuas (Azteken), Totonaken, Tepehua's en Otomí's die allen nog hun eigen taal spreken naast het Spaans. De vrouwen zijn echter dikwijls deze hoofdtal van Mexico niet machtig doordat zij minder contact met de buitenwereld hebben. In heel Mexico treffen wij nog een 250 à 300.000 Otomí's aan en van dit aantal wonen enkele duizenden in het noordelijke gedeelte van de Sierra de Puebla, het deel waarin San Pablito ligt. Het voornaamste trefpunt in dit gebied is Pahuatlán. Dit stadje telt enkele dui-

zenden inwoners waarvan het overgrote deel mestiezen zijn. Slechts aan de rand van de stad en op de omliggende gehuchten wonen de Indianen, vrnl. Otomí's doch ook Nahuá's. Beide groepen bezoeken de *dia de tianguis*, markttag van Pahuatlán die op zondag valt. Ons plan was om in ons gehuurd auto'tje naar Pahuatlán te gaan om vandaaruit te paard San

Pablito te bereiken, Dit is een Otomí dorpje dat nog heden ten dage boombastpapier klopt, *amate* geheten. Van de Amatlboom — waarover later meer bijzonderheden — maakten ook de 'oude' Mexicanen vaak het amatepapier voor hun *codices* (handschriften). Van alle vroegere boombastkloppende gemeenschappen heeft naar alle waarschijnlijkheid alleen die van San Pablito

Afb. 1 Kaartje Sierra de Puebla.

stand gehouden. De ligging van dit dorpje was aan een ieder van ons onbekend, wij wisten alleen dat het lopend of te paard te bereiken was vanuit Pahuatlán.

Dit stadje konden we over een pas geslagen verharde weg via het dorpje met de merkwaardige on-Mexicaanse naam *Honey* in ons auto-tje bereiken. Hoewel we nog in de officiële regentijd – waartoe de maand september behoort – reisden, werden we al dagen begunstigd door prachtig zonnig en warm weder.

De Sierra de Puebla toonde zich op haar best, prachtig begroeide dalen tussen de groene bergkammen met hier en daar een vlek als woonoord van de mensen die de grond bebouwen; tussloten om een bocht de kerktoren van het mestiezen stadje Pahuatlán dat we als pied à terre voor onze paardetocht aanhielden. Omstreeks 1 uur 's middags reden we het stadje binnen en vonden we na luttel vragen de enige logeerbare gelegenheid aldaar, een naamloze herberg waarvan wel het aardigste een enorme slingerplant was waarvan de vruchten, *estrópagos* geheten, door de Mexicanen als boenders gebruikt worden. Het vinden en huren van een

paard of muilnier leverde meer moeilijkheden op. Het begin van de middag is toch al niet de juiste tijd in Mexico om iets gedaan te krijgen omdat dan elke Mexicaan last van zijn maagsappen heeft, wat met het verorberen van *tortillas* (maiskoecken), *frijoles* (zwarte bonen) en *chiles* (Spaanse pepers) tot rust gebracht wordt. Bovendien waren wij, in ieder geval schrijver dezes, door het heerlijke warme weer in een verrukkelijke toestand van *mañana* (morgen) gekomen zodat we na een min of meer frenetieke – Vera was niet te houden – jacht op huurpaarden die er ons slechts één opleverde, maar besloten de volgende ochtend om 7 uur te vertrekken. We bestelden dus drie knollen, want zo kun je deze edele dieren in de Sierra de Puebla het beste noemen, en een gids voor de volgende ochtend 7 uur. Groot was onze verbazing dat precies op dit tijdstip alles voor ons gereed stond. Van ons drieën was alleen Vera de rijkunst machtig.

Maarten en ik hadden nog nooit op een paard gezeten zodat een lichte paniek door ons heen sloeg bij het zien van de viervoetige krachten. Het

Afb. 2 Straatje in Pahuatlán. Foto: Th.J.J. Leyenaar.

Afb. 3 Gezicht op Pahuatlán. Foto: Th.J.J. Leyenaar.

Afb. 4 De Estrópagos. Foto: Th.J.J. Leyenaar.

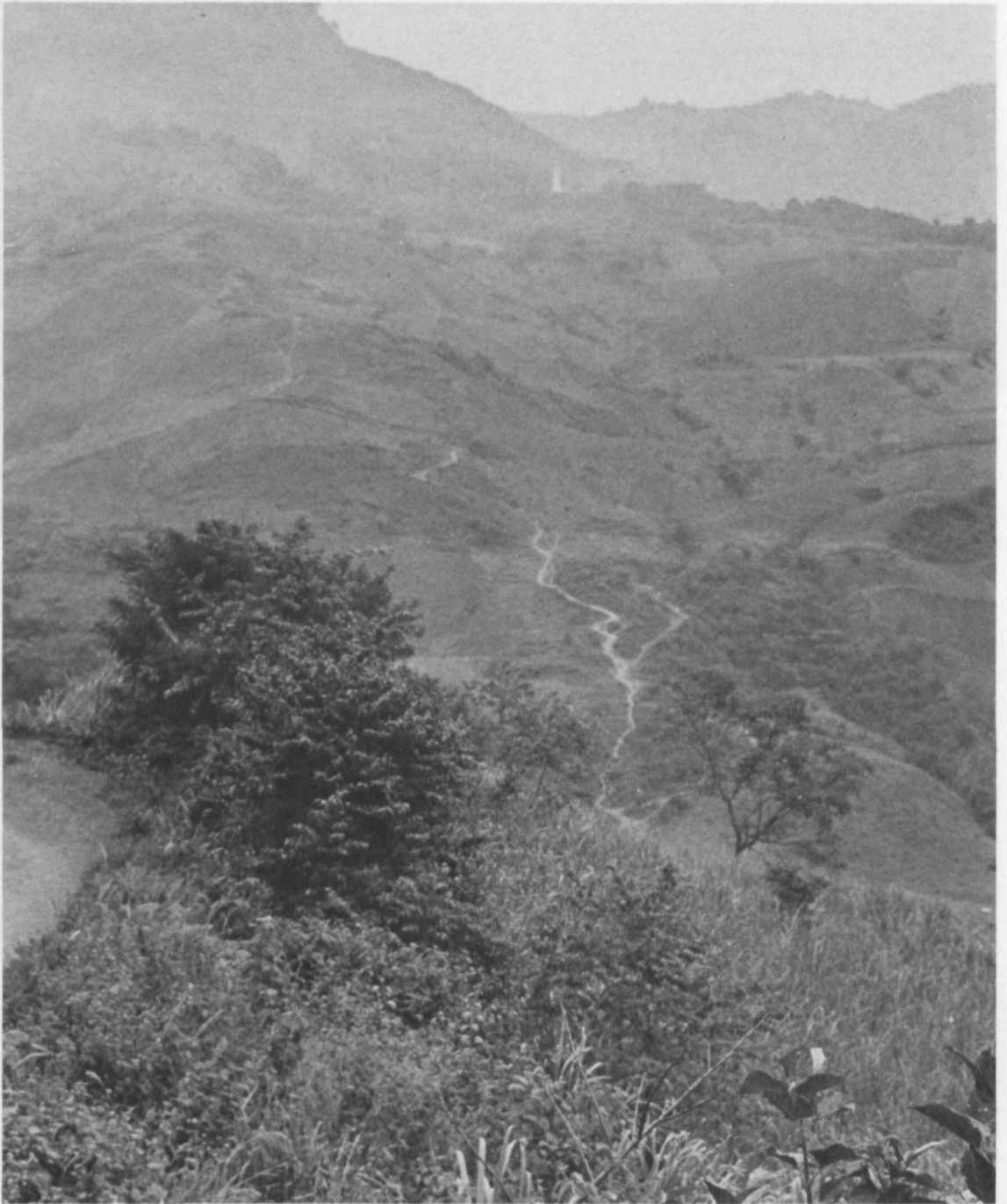

paard dat we gisteren al hadden kunnen huren, was verreweg het grootste en de verhuurder vroeg 'wie is de zwaarste', een stilte als in een Trappistenklooster bij mij die dat ongetwijfeld was. Vera loste dit probleem enthousiast op door te roepen *yo* of te wel ik en sprong elegant op het paard, de overige twee, ietwat kleinere exemplaren werden dus door Maarten en mij bestegen. Om toch enigszins goede maatjes te worden met mijn rijdier vroeg ik aan de gids hoe mijn paard heette waarop het antwoord *paard* kwam, zodat hieruit weer overduidelijk de liefde van de Mexicanen tot het dier sprak. De hit van Maarten, ook Paard geheten, sloeg na de bestijging al direct ongevraagd in een draf zodat de berijder met de kreet 'waar zit de rem' de dorpsstraat uitdraafde. Al met al gingen we vrolijk op weg niet wetend wat ons nog te wachten stond aan afgronden en peilloze diepten. Eenmaal Pahuatlán uit, leidde de gids ons nl. via een uiterst steil paadje met slechts hier en daar een horizontaal stukje weg naar beneden naar het riviertje waar we ook nog door moesten. Het af dalen was dermate erg dat ik maar vergat bang te zijn, me bedenkend dat de paarden het wel meer gedaan zouden hebben. Onze gids voerde mijn

Afb. 5 Op weg naar San Pablito, een rustpunt op het hellend vlak. Foto: Th.J.J. Leyenaar.

Afb. 6 Vera Kandt door de nerven van de fotograaf Th.J.J. Leyenaar nogal impressionistisch uitgevallen.

Afb. 7 Gezicht op San Pablito. Foto: Th.J.J. Leyenaar.

Afb. 7 Gezicht op San Pablito. Foto: Th.J.J. Leyenaar.

knol die als hekkesluiters fungeerde en volgens hem niet snel genoeg liep, steeds met de kreet *ayoe Otomi voor hup. vort* aan zodat ik mij bij deze onverwachtse tussenspurtjes in ware wanhoop aan de zadelknop vastklampte totdat mijn paard weer op het achterste van zijn voorgangers gestoten was. Ondertussen had het prachtige weer van de vorige dag plaats gemaakt voor een miezerregentje – een bekend Sierra de Puebla weertype – zodat we glijdend en glibberend bij de doorwaadbare plaats aankwamen. Ook deze hindernis namen de paarden (en wij) vlot waarna de tocht steil omhoog ging naar San Pablito. Overigens is het klimmen een peuleschil vergeleken bij afdalen en na 1½ uur reden wij San Pablito binnen op zoek naar de *brujo-curandero* tovenaars- medicijnman Don Alfonso die wij gelukkig thuis troffen. Het dorp weerklonk van een dof geklop zodat ik al, met ons aller Karl May achtergrond, een gedreun op de tam tam veronderstelde: het bleek echter het opgewekte

slaan op de boombastvezels te zijn. Hieraan wijden zich alle vrouwen van San Pablito. Het kloppen is nl. typisch vrouwenwerk.

De mannen pellen eerst de bast van de boom en laten dan de binnenkant van de bast in stromend water weken. De bomen die hiervoor gebruikt worden, zijn 2 ficussoorten, de *ficus padifolia* of *Xalama(tl) limón* door Don Alfonso kortweg *limón* genoemd en de *ficus goldmanii* door bovengenoemde tovenaars *xalama* genoemd. Naast bovengenoemde ficusbomen wordt echter ook de bast van de *mora, morus celtidifolia*, de moerbeiboom voor het vervaardigen van papier gebruikt. Dit 'moerbeienpapier' wordt ook *amate* genoemd. Het is echter lichter van kleur dan het echte amate papier en het wordt altijd voor goede ceremoniën gebruikt (zie hier onder het verslag van Maarten Jansen). Voordat echter het amate papier is ontstaan, moeten er allerlei handelingen worden verricht. Nadat de mannen dus eerst de

Afb. 8 Doortocht door de rivier. Foto: Vera Kandt, naar kl. dia.

bast hebben laten weken, komen de vrouwen de vezels drogen. Daarna koken zij die in een aardewerk vat *nixcomel* geheten – tegenwoordig soms ook in een emmer – waarvan het water vermengd is met het vocht van de *nixtamal*, een brij van maiskorrels die in water met brokjes kalk heeft geweekt. Na uren koken worden de dan zachte amatevezels gespoeld in koud water en in een kalebas of emmer gelegd. Nu kan het eigenlijke papierslaan plaatsvinden. Hiervoor gebruikt de Otomí vrouw een stuk steen, *muinto* geheten, waarmee zij de amate vezels op een houten plank tot papier slaat. Zij heeft hiervoor de vezels eerst als strengen in een doervlochten rechthoek neergelegd waarna door het slaan de open vierkantjes tussen de amatevezels aan elkaar vastgroeien en zo dus een vel amatepapier ontstaan is. Dit papier kortweg amate genoemd naar het Nahuatl *amatl*, wordt door de Nahuas (Azteken) uit de deelstaat Guerrero, zo'n 500 km verder weg wonend, gekocht in

Afb. 9 Een amate boom. Naar kl. dia: Th.J.J. Leyenaar.

San Pablito zelf om thuis in felle kleuren te beschilderen. In alle toeristische plekken van Mexico kun je een Nahuá handelaar vaak ook de schilder van de amates, tegenkomen met een pak beschilderde amates onder z'n arm voor de verkoop. Zij reizen hiervoor honderden en honderden kilometers en vaak getuigen hun producten van grote artisticeit.

Een ander gebruik van de geklopte boombast dat als het goed gebeurt is, zo dun als papier kan zijn, is het knippen van figuren hieruit die nog een zeer bepaalde functie vervullen in de Otomí samenleving van San Pablito. Deze amates stellen vaak goden en hun dienaren voor. Zij kunnen ten goede of ten kwade al naar gelang de bedoeling van de medicijnman aangewend worden. Een der bekendste medicijnmannen is, zoals gezegd Don Alfonso wonend in de dorpskern van San Pablito. Buiten het centrum woont een andere tovenaer Don José geheten die ook in het hieronder komend verslag figureert. Maarten Jansen bezocht een tweede maal San Pablito voor verdere informatie; hij zal na een terugblik in de geschiedenis beide medicijnmannen aan het woord laten voorzien van zijn commentaar. Ter verduidelijking zal Don Alfonso wanneer hij aan het woord is door D.A. aangegeven worden en Don José met D.J. Het Jansen-commentaar zal met *comm.* worden aangeduid. Hier worden dan nu opgeroepen:

De Amate-geesten van San Pablito

In de *Historia general de las cosas de Nueva Espana* van Fray Bernardino de Sahagún (16de eeuw) lezen we in het 9de boek, 3de hoofdstuk de volgende interessante beschrijving van een merkwaardig ritueel, dat Azteekse kooplieden uitvoeren op de vooravond van de dag die gunstig bevonden is om een handelsreis te ondernemen:

‘Toen de nacht was gevallen en het moment van het blazen op de schelphoorns (rond 9 uur 's avonds) gekomen was, vingen ze aan papier (*amatl*) te snijden. Eerst sneden ze de figuur uit van het vuur, dat ze *Xiuhtecutli* ('Vuurheer'), 'aan de rand van de navel der aarde', noemen. Ze sneden het papier op Yopi-wijze (in de vorm

Afb. 10 De oudste dochter van Don Alfonso legt de
gespoelde Amatevezels uit op een houten plank.
Foto: Th.J.J. Leyenaar.

Afb. 11 De vrouw van Don Alfonso met haar jongste
spruit aan haar zijde klopt de amate vezels.
Foto: Th.J.J. Leyenaar

van een wimpel) als om aan een houten vlaggestok te bevestigen. In het midden bonden ze er een touwtje om heen en ze kleurden het rood. Dan beschilderden ze het met rubber, ze schilderden een mond op het papier, een neus en ogen zodat het net een mens leek. Aldus maakten ze de beeltenis van het vuur.

Vervolgens sneden ze de figuur uit van de aarde, die ze *Tlaltecutili* ('Aarde-heer') noemen, een borstversiering uit papier. Met rubber gaven ze die ook een mond, neus en ogen zodat hij ook een mens leek. Dan sneden ze de figuur uit van *Yacatecutli*, *Cochimetl*, *Yacapitzauac* ('Neus-heer', 'Agave der sluimering', 'Spits-neus'). Dat is de bamboestaf, die ze stevig helemaal met papier omwikkelden. Hem vereerden de kooplieden van de binnenlandse en van de buitenlandse handel als god. Waarheen ze ook gingen, welk land ze betraden — hun staf hadden ze bij zich. De amate die deze staf voorstelde had vier koppen en werd geheel met rubber bedekt. Daarna sneden ze de figuur uit van Een-Slang, (het dagteken van) de rechte weg. Ze sneden die eveneens met vier koppen en beschilderden hem met rubber, ze gaven hem zijn hoofd, zijn ogen,

Afb. 12 Markt in San Pablito. Foto: Vera Kandt, naar kl. dia.

Afb. 13 Een door de Nahuas van Guerrero beschilderde amate R.v.V. 4768-13.

Afb. 14 Don Alfonso in gesprek met Maarten Jansen.
Foto: Th.J.J. Leyenaar.

zijn mond, tong en hals. Dan sneden ze de figuur uit van *Tlacotzontli* (twijghaar) en *Zacatzontli* (grashaar). Ze sneden het papier in de vorm van een vlinderstaart. De beschildering geschiedde door besprenkeling met druppels rubber. Als ze daarmee klaar waren, brachten ze de verschuldigde offers, om middernacht. Eerst legden ze voor het vuur zijn eigen figuur. Dan gingen ze het huis uit, naar het midden van de hof en daar schikten ze de verschuldigde offers, de figuur van de aarde, die men *Tlaltecutili* noemt, van Een-Slang, de weg, en van *Tlacotzontli* en *Zacatzontli*. De gave aan *Yacatecutli* bestond in het bekleeden van de bamboestaf; dat papier werd later ook niet verbrand maar elke keer dat men het verschuldigde offer bracht, bekleedde men hem opnieuw. Na aldus alle verschuldigde offers in het midden van de hof geschikt te hebben, gingen ze weer het huis binnen en namen plaats voor het vuur. Daar onthalsden ze kwartels en doorboorden ze hun eigen neus of tong met doorns. In het uitgevloeide bloed doopten ze hun hand en met de woorden 'Viermaal goddelijk' plengden ze in de vlammen. Dan besprenkelden ze het papier, ze

bogen zich eroverheen en taptten zich bloed af.

Weer gingen ze naar het midden van de hof, alwaar ze bloed plengden: eerst in de richting van de hemel, dan naar het Oosten, de plek waar de zon opkomt – viermaal slingerden ze het bloed van zich af. Dan naar het Vrouwenland (het Westen), het oord waar de zon zijn huis binnengaat – viermaal slingerden ze het bloed van zich af. Dan naar links, in de richting van het Doornland (het Zuiden) – viermaal slingerden ze het bloed van zich af. Dan naar rechts, in de richting van het land der Wolkenlangen (het Noorden) en eveneens viermaal slingerden ze het bloed van zich af. Daarmee besloten ze de plenging met bloed naar de vier windrichtingen. Ze druppelden ook bloed van hun aderlating op de papieren die daar in de hof lagen en daarna gingen ze opnieuw het huis binnen en namen plaats voor het vuur.

Ze namen de amates op, hieven ze viermaal offerend omhoog voor het vuur met de woorden: 'Richt U op, Jaguar-man, die is op de rand van de navel der aarde, Viervoudige Heer, neem in vrede aan, wat U toebehoort, wat Uw eigendom

Afb. 15 San Pablito in de wolken. Foto: Maarten Jansen, naar kl. dia.

is. Wellicht heb ik U in mijn hart met iets gekrenkt.'

Hadden ze vervolgens de papieren in het vuur gelegd, dan namen ze witte *copal*, doornstruik-copal (een soort wierook), echte, prikkelende, zonder smet en zonder stof, en die legden ze op het papier opdat het goed zou branden. Scherp sloegen ze gade hoe het brandde, met grote zorg. Als het papier alleen maar rookte en niet goed verbrandde, beving hen grote vrees — daarin zagen ze dat hen ergens een ziekte overvallen zou. Maar als het vlug opbrandde, met veel geknap en geknetter, waren ze zeer verheugd en zeiden bij zichzelf: 'De heer onze god is mij genadig want ik zal goed aankomen bij mijn reisdoel.'

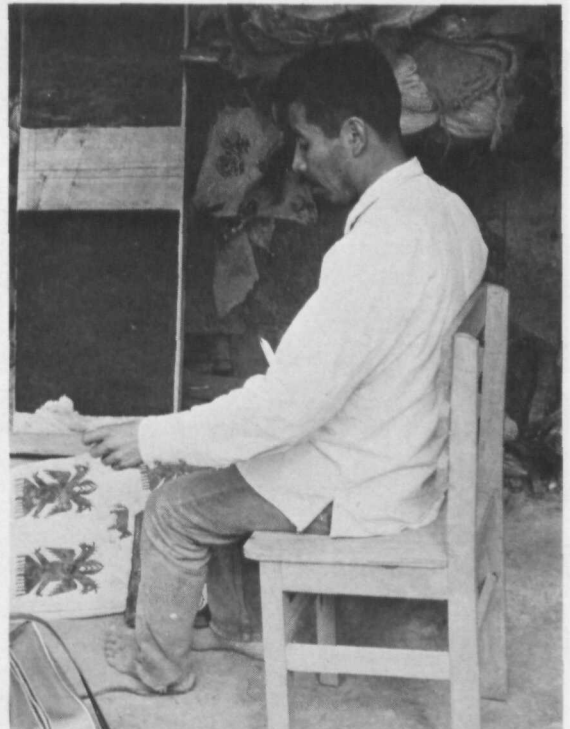
Hierna begaven ze zich wederom in de hof, waar de papieren lagen, en namen die op, de blik scherp gericht naar de plaats van de zonsopkomst. Vier maal hieven zij ze offerend omhoog en naar de vier windrichtingen. Hierbij namen ze eerst de figuur op van Tlacotzontli, dan die van Zacatzontli en daarna die van Een-Slang, (het dagteken van) de rechte weg. Ze pakten ze op elkaar en legden ze in het vuur, daar in de hof. Waren ze verbrand, dan groeven ze een gat in de hof en daarin begroeven ze alles, ook de as van het in het huis verbrande papier. Maar ze schepten slechts de bovenste as eraf, zonder de overige as van het vuur. Aldus geschiedde in de nacht.'

Dit ritueel heeft zich tot in onze dagen gehandhaafd. Met name de publicaties van Christensen en Lenz brachten de tovenarij met papier, zoals die thans nog vooral in de Sierra de Puebla beoefend wordt, in de bekendheid.

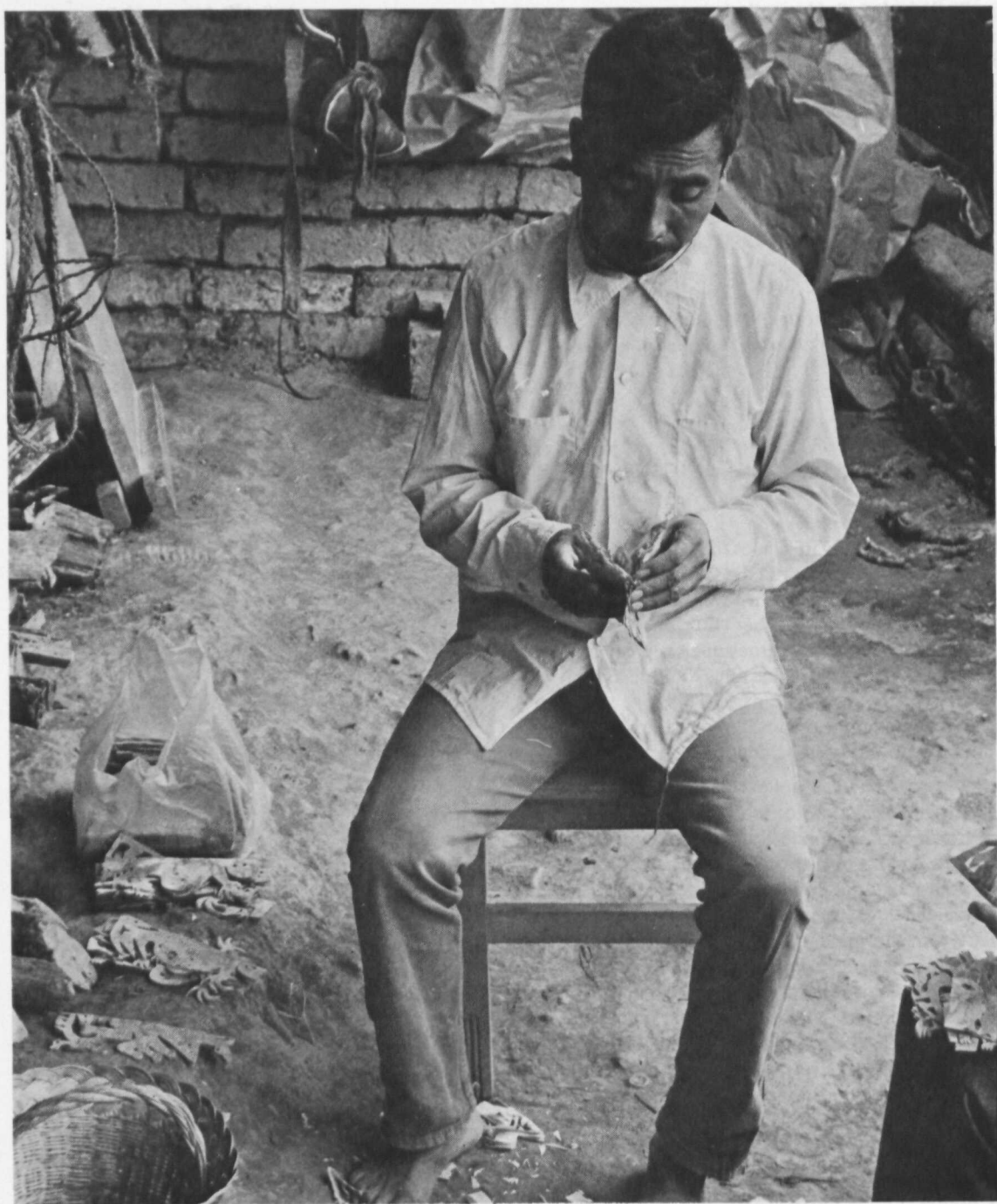
Het Otomí-dorpje San Pablito bij Pahuatlán, is een der laatste plaatsen waar nog amatepapier in oude stijl wordt vervaardigd. En in tegenstelling tot andere dorpjes in deze streken, waar modern papier gebruikt wordt, voeren hier de tovenaars nog hun ceremoniën met dit amate uit. Op de bij ons uit jeugdige jaren wel bekende wijze knippen zij een bepaald silhouet uit een dubbelgevouwen blad amate, zodat bij openvouwing een symmetrische figuur zich vertoont: de muneco. Meer inlichtingen hierover kreeg ik

van twee tovenaars uit San Pablito zelf. Wat zij meedeelden liet zich zonder veel moeite tot een doorlopend relaas verbinden, dat eigenlijk voor zichzelf spreekt en dat ik dus hieronder vergezeld van slechts enkele opmerkingen laat volgen. In beider woorden heb ik alleen wijzigingen van stilistische aard aangebracht. Voor een beter begrip van dit alles en voor veel daadwerkelijke hulp ben ik wel grote dank verschuldigd aan mijn studiegenote Regina Fitl, die in 1973 in San Pablito veldwerk deed en thans een scriptie schrijft waarin zij het papier, de munecos en de ermee verbonden magie uitvoerig behandelt, en tevens aan ons beider docent dr. Ferdinand Anders, die al geruime tijd materiaal verzamelt over deze materie.

Het meest uitvoerige en systematische overzicht gaf me don Alfonso García. Deze bewoont een van de eenvoudige hutten rond het witte kerkje van San Pablito. Een vloer van aangestampte aarde, als enig meubilair wat doeken, hangmatten,

Afb. 16 Don Alfonso knipt een geest. Foto: Th.J.J. Leyenaar.

Afb. 17 Don Alfonso vouwt een muneco open. Foto: Th.J.J. Leyenaar.

een tafel voor de radio (!) en wat krukjes. Op het erf kloppen zijn vrouw en oudste dochter, die beiden alleen het Otomí machtig zijn, de baststof voor de amate-bladen.

Op het eerste gezicht een eenvoudige, gewone man maar in het dorp staat hij bekend als de *numero uno* (nr. 1) in zake kennis van papier-ceremoniën. Zelf is hij ook niet weinig trots op de publicaties van Lenz en Christensen *mis libritos* (mijn boekjes), zoals hij ze noemt. 'Dit is mijn werk, het werk van mijn vader, van mijn grootvader, geen mensen zoals jij. Ook toen we de coöperatie (om i.v.m. de grote vraag, de vervaardiging van papier en munecos voor toeristische doeleinden te coördineren) stichtten, kwam Señor Lic. Gutierrez (een Mex. antropoloog) vragen, wie het meest wist over de betekenis van de vormen van papier die men nu al zo lang vervaardigt. Toen noemden ze mij omdat ze wisten dat ik het meest kon vertellen.'

Zoals gebruikelijk ontving don Alfonso onderricht van zijn vader, in een tijd dat de toverkunst nog bloeide. Zijn eigen zoon is echter in Mexico-stad op school en zal geen tovenaars meer zijn. In deze dagen breekt de traditie af.

Onze eerste ontmoeting was alleen oriënterend, doch de tweede keer dat ik het door noodweer geteisterde San Pablito bezocht, trok hij zich met me terug in een klein schuurtje waar we op lage krukjes plaatsnamen, met de cassette-recorder tussen ons in, en deed hij dit slechts door korte vragen mijnerzijds onderbroken verslag.

Don Alfonso

'Er zijn verschillende soorten papier. De eerste groep amate is van *mora* en is wit. Twee soorten donker: een heet *xalama*, de ander heet *limón*. Dan is er nog een soort amate, die men tegenwoordig maakt, die heet: *jonotes colorados* (modern papier). Die van *mora* dient voor goede *costumbres* (ceremoniën), bijvoorbeeld voor de *Dios del Monte* (God van de berg, Heer Berg), die het machtigste van alle geesten is en onze geesten behoedt. Toen God nog niet geboren was, d.w.z. voor de intrede van het christendom, had de Dios del Monte de macht. Hem brengen we offers met dit papier van *mora*, om hem te

tooien. Verder gebruikt men donkere amate om een *limpia* (reiniging) van slechte ziektes te maken – bijvoorbeeld een ziekte die men op het land oploopt: men struikelt, valt op de grond en begint te schreeuwen, te kronkelen, de mond naar één kant opengesperd. Ter genezing maakt men dan 24 bladen van donkere amate.'

Comm.

Het onderscheid licht-donker was ook in de voor-Spaanse tijd van belang, echter niet in de vorm van een oppositie goed-kwaad, welke mantische qualificaties we wel kennen uit de oude kalenderkunde. Offers van papier om de godheid te kleden ook in Alarcon I 4, vroeg 17e eeuw. Papier als bekleding der goden komt regelmatig bij Sahagún voor.

D.A.

'De *curandero* (medicijnman) gaat aan het knippen: Om de zieke te genezen knipt hij die 24 bladen en 24 geesten uit puur amate-papier en 24 uit '*papel de china*' (modern gekleurd papier). De muneco die hij knipt betekent de geest van de gestorvene, van iemand die van de berg afstortte, in de afgrond viel, die door een dier vertrappt werd of door een os op de hoorns genomen of vermoord door messteken of kogels. Alle geesten: deze 24 slechte geesten, én de 24 geesten van wie stierven door ziekte, bijvoorbeeld: koorts, braken, bestaan voor helft uit vrouwen, voor de helft uit mannen. De slechte geesten zijn dus degenen die door een ongeval stierven en ook de vrouw die stierf omdat haar kind niet werd geboren – ze schenkt het het daglicht niet of, zo wel, dan stierf ze daarna door gebrek aan geesten, door gebrek aan *aires* (winden). Als iemand stervende is door ziekte, dan kan je de ziekte die het gevolg is van *ataque* ('aanval', d.w.z. veroorzaakt door kwade invloeden) afwenden. Daarom horen de slechte geesten erbij. Zoals in het geval van miskraam – zij zijn degenen die doden. Want op het moment van sterven, als er veel bloed vloeit, snelt de *judío* toe (*Jood* een term voor *demon*, bedoeld is de demon Judas v.i.), snelt de *diablo* (duivel) toe, en de andere slechte geesten. Dan vervaardigt men ter verdediging de *Arco Iris*

(de Regenboog), de geest van de regenboog, van de vrouwen die in het kraambed zijn gestorven. Wanneer we een reiniging houden van een ataque-ziekte, dan: alle slechte geesten gaan alle samen met de *judios* (demonen): de *Senor del Trueno* (Heer Donder), *Senor del Relámpago* (Heer Bliksem), *Senor de Noches* (Heer Nacht), *Senor de Mantesomas* (Heer Montezuma), *Senor de Nahual* (Heer Nevenwezen) (v.i.) — allemaal duivels, die samengaan met de slechte geesten, de geesten van hen die stierven door een ongeval.’

Comm.

De munecos worden thans met een schaar uitgeknipt, de Spaanse term: *cortar* (snijden) geeft nog de vroegere werkwijze weer.

‘Ongeval’ in onze zin bestaat niet. Pech en ziekte zijn het gevolg van de inwerking van boze geesten of aires, hetzij omdat de goede geesten gekwetst zijn en ze niet meer tegenhouden, hetzij omdat er zwarte magie in het spel is.

Deze laatste ‘is een grote zonde’ en daarover spreekt men niet graag. Ook de witte magiër maakt zich verdacht als hij enige kennis ervan heeft. Zwarte magie geschiedt o.m. door beschadigingen toe te brengen aan een muneco die met het slachtoffer geïdentificeerd wordt. Deze muneco wordt dan bijvoorbeeld onder de drempel van het huis van het slachtoffer begraven. De persoon in kwestie merkt dat veelal ook op en wordt ziek. De gestorvenen door een ongeluk zijn boze geesten, de gestorvenen door ziekte zijn goede geesten. De eersten gaan samen met de doodsdemonen. Een onderscheid tussen de doden bestond ook in pre-columbiaanse tijd, hoewel de dodenrijken niet precies als goed en kwaad onderscheiden werden. In tegenstelling tot de demonen zijn de doden niet nader gespecificeerd, zeker niet in bepaalde overleden historische personen. Individualiteit gaat in de dood te loor.

De aires vormen weer een andere groep geesten. Zij hebben zowel goede als slechte aspecten. Hun oude Azteekse pendant is *Ehecatl* (wind) die, te oordelen o.m. naar een verhaal waarin hij de Agave-godin naar de aarde ontvoert (Hist. Mex. 129 v.v.), oorspronkelijk al een trickster-

figuur was. De voorstelling van slechte aires die op een of andere wijze het lichaam binnendringen en uitgedreven moeten worden is wijd verbreid in Mexico en ook al oud-Ponce 22 kent reeds de *cualoni in eecame*, de boze winden.

D.A.

‘Met deze — de duivels en de doden — houdt men een reinigingsceremonie. Ze komen samen, de tovenaars knipt hen. Terwijl er op de gitaar gespeeld wordt, legt hij de *camas* (bedjes) uit van de slechte geesten. Buiten maakt hij een *tlapexque* (altaar) in de vorm van een stoeltje, uit leem van de berg. Binnen laat hij 12 *camas* en 12 *camas* legt hij buiten voor de *tlapexque*, de slechte geesten komen buiten bij de *tlapexque* en de goede binnen in het huis. Verder de 14 demonen: 7 binnen en 7 buiten. De *camas* worden uitgelegd en men begint op de gitaar te spelen, men legt de *camas* op het altaar en daarop komen de 12 geesten en de duivels.’

Comm.

Don Alfonso’s beschrijving is summier. Er is o.m. ook nog een *Rueda de ataque* (aanvalsrad), een soort wiel met 30 goede geesten en 28 slechte geesten, die ook nog onderlinge verschillen vertonen, eraan bevestigd.

De *tlapexque* is een klein, uit takken of aarde gemaakt altaar. Het is een Azteekse leenwoord: *tlapechco*, dat een houten stellage aanduidt met rituele functie. Een *cama* is een rechthoekig stuk amate waarin twee rosetten geknipt zijn, dat als onderlegger voor de munecos van de geesten dient. Er is muzikale begeleiding bij de ceremonie, van een gitaar of een viool. Martí geeft voorbeelden van deze muziek. Een herhaling van dezelfde ritmische figuren en de voor het Westers oor vreemde tooncombinaties geeft hieraan een typische nadrukkelijkheid, die goed bij het geheel past.

D.A.

‘Dan begint de curandero zijn werk. Elke geest noemt hij bij zijn naam. Eerst roept hij de geesten der doden op: ‘U heet die en die, U stierf door een houw met een *machete* (kapes) U stierf

Afb. 18 Don Alfonso ordent enige duivels. Foto:
Th.J.J. Leyenaar.

door kogels, U viel in de rivier, U verdrong in het water, U werd vertrapt door een dier, U viel in de afgrond.' Allen noemt hij zo op. Dan sprenkelt hij er *aguardiente* (brandewijn) op, vier druppels op elke geest. De curandero spreekt opnieuw: 'U hier stierf allen door een ongeval. Nu gaan we de duivels oproepen, opdat die U gaan vergezellen. Verlaat deze zieke, verlaat hem of we gaan het U lastig maken. Voor U breng ik dit aangename offer, Uw sigaren, opdat U de afgrond in gaat, de rivier in: Dan zullen we U kippen geven, het bloed van kippen. Ge krijgt Uw kip!' Zo spreekt de curandero. 'Nu gaan we de *Senor de Diablos* (Heer Duivel) oproepen de *Senor de Judas* (Heer Judas), *Mantesomas* (Montezuma), *Rayos* (Bliksemstraal), *Relámpago* (Bliksem); *Senor de Nahual* (Heer Nevenwezen) allen. Dan de *Senor de Sirenas malos* (slechte watergodin), die aan het eind komt en de doden meeneemt, die niet wil dat ze de zieke blijven kwellen. Sta op, *Senor Presidente del Infierno* (Heerser van de onderwereld), neem ze mee, deze doden die met de zieke spelen.' Daarna sprenkelt hij nog eens vier druppels brandewijn op de duivels en offert enige zwarte kippen. 'Nu, *Senor de Diablos*, *Senor de Espiritus malos* (Heren Duivels, Heren Boze Geesten), neemt deze kip die ik U geef en blijft deze zieke niet meer met ziekte vervolgen. Dit doe ik voor de demonen, de duivels – met hen kan de ziekte meegaan: hij volgt de duivels, de *Senor del Trueno* (Heer Donder), de *Senor de Arco Iris* (Vrouw Regenboog), daar gaat hij. We genezen de zieke. Maar ik beveel U niets meer, ik offer U enige kippen om te eten. Bloed geef ik U. Daarom heb ik U opgeroepen, ik wil niet dat U nog enkele mensen lastig valt. Daarom brengen we U enige offers, daarom riep ik alle geesten op. Zij die stierven door een ongeval zijn aan de ene kant, zij die stierven door ziekte aan de andere kant. We offeren. Treedt binnen, doden, samen met de *Senor de Diablos* en de *Senor Presidente del Infierno*. Ik geef U de rest van het offer.'

Comm.

Al hebben de doden geen naam, benoeming en

definitie is van groot belang om vat op hen te krijgen. Besprenkeling met bloed en brandewijn dient kennelijk om de munecos 'tot leven te wekken' en zodoende contact met deze geesten te krijgen.

Don Alfonso zegt: 'Als knipsels zonder meer hebben de munecos geen betekenis, dan zijn het maar gewone figuren, als in een spel. Maar bij de *costumbre*, wanneer we de *aire* oproepen – dan krijgt elke figuur zijn zin. Wanneer we er alcohol op sprenkelen, nemen we contact met hen op.'

De vier druppels lijken me, evenals de aanroep *Nauhteotlé* – Viervoudige Heer, bij Sahagún te wijzen op een heerschappij in de vier windrichtingen, alom. De uitdrijving geschiedt door smeekbeden, vergezeld van offers, en aandrang door de sterkere duivels erbij te halen. De kip is kennelijk plaatsvervangend voor de zieke – bloed en vlees dat de mens wel toebehoort, al is het niet van hemzelf.

De Sirena is de watergeest die in de rivier (Bovenloop Río Cazonas) woont en komt hier aan het slot omdat zij al het in de diepte geworpene opneemt (v.i.). De goede geesten zijn scherp onderscheiden van de slechte, die dan ook bij de ceremonie buiten de deur gehouden worden. De duivels hebben een ambivalente functie: ze zijn nauw met de dood verbonden, gevaarlijk en slecht, maar kunnen tevens helpen de slechte geesten af te weren.

D.A.

'Dan wordt er niet meer gesproken. Bij de laatste woorden heeft hij de hals van een kip doorgesneden, al het bloed stroomt eruit en kleurt de munecos. Als hij binnen de munecos zo gekleurd heeft, gaat de curandero naar buiten om die bij de *tlapexque* te kleuren. Opnieuw wordt er gespeeld – als de curandero spreekt en weer als hij ophoudt met spreken.

Intussen is de kip doodgegaan – men legt hem bij de munecos met een bosje *jeguite* (gras, onkruid) en doorns. Dat betekent dat de zieke een erg bittere smaak in de mond heeft, veel pijn in heel zijn lichaam. Zo betekent deze doorn de pijn van de zieke en die doorn offeren

we aan de duivels. Door middel van het neergelegde jeguite nemen de duivels alles mee, zodat de zieke met rust gelaten wordt. Goed, opnieuw brandewijn en dan komt het eind in zicht.

In de vier hoeken waar de geesten liggen staat in elke hoek een kaars. En vier bij de *tlapexque*. De *curandero* maakt twee bladen paars papier en neemt de *muneco* van de zieke op, legt die op de *cama* van de duivels en voert de reiniging uit. Zijn gezang klinkt op maat van de muziek en dient om de *aire* uit te drijven. Klaar met de reiniging, gaat hij naar het ziekbed. Dan worden alle aanwezigen tweemaal gereinigd, om niet besmet te worden met de ziekte die de zieke heeft. Daarna reinigen allen het huis, ook de achterkant en heel het erf, brandewijn en citroenwater sprenkelend. Als heel het erf gereinigd is met de bladen, en eveneens de *munecos*, dan geschiedt hetzelfde met de *tlapexque*. Daar wordt alles neergelegd en tenslotte werpen ze alles in de afgrond.'

Comm.

De kleuring met bloed versterkt de aanwezigheid van de geest maar is tevens een vorm van offer doordat de geest op deze wijze het bloed kan drinken. De vier kaarsen duiden nog op het belang der vier windstreken en verlenen de ceremonie aldus kosmische betekenis. De doorn verzinnebeeldt, evenals in de oude beeldhandschriften, de pijn. Het bosje *jequite* en de beide bladen papier, *Medicina*-medicijn of *Brujeria*-tovenaarij genoemd, nemen al het slechte in zich op. Tenslotte wordt al dit besmette spul weggegooid. Dat is de reiniging. De hier vermelde ceremonie is niet het enige middel dat de tovenaars tegen de ziekte aanwenden. Ook hun kennis van kruiden en wondermiddelen is zeer groot.

D.A.

'Wanneer iemand ziek is, spoort de tovenaars de ziekte op, hij zegt 'Deze ziekte is een kwelling die afkomstig is van de Dios del Monte. Hij verlangt een offer. Bereidt een offer ter genezing, opdat hij de geest van de zieke behoedt nu die kwijnende is door een tekort aan voedsel.' De

heer van het huis waar de zieke is zegt 'Ja, we gaan offers brengen. We hebben maar weinig maar we gaan offeren.'

Comm.

Naast kwade invloeden kan ook ontevredenheid van de Berggod, die het leven beheerst, oorzaak van ziekte zijn. In beide gevallen wordt de geest van het individu, zijn levenskracht, wat de Azteken *tonalli* noemden, geteisterd. De opvatting dat ziekte te wijten is aan verlies van deze levenskracht is in Mexico algemeen. De Dios del Monte blijkt degene te zijn die de geest, de *tonalli*, geeft, door bemiddeling van de Vogel van de apen (v.i.), en onderhoudt. Dat verklaart waarom, als hij zich tekort gedaan voelt, ook de geest van de mens gaat flakkeren en ronddolen op de berg.

D.A.

'Dan bereidt hij een offer voor de Dios del Monte voor: 24 bladen papier van *mora* — louter *cama*. Als de dag van het offer gekomen is, maken ze 24 slangen van deeg, louter deeg, dat in de twee voorafgaande dagen bereid is, 24 hondjes, 24 sterren, 24 adelaars en 12 schotels *molle* (saus) als de vrouw ziek is. Bovendien 24 stukken kaneel. De huisvrouw maakt alles klaar en de tovenaars neemt alles mee. Ook vier eieren, waaromheen hij een lint bindt om ze ginds op het altaar van de Dios del Monte achter te laten, en vier figuren van geesten van *léones* (jaguars) van modern wit papier, die de eieren zullen uitzuigen.

Men moet vroeg op weg gaan, 5 uur 's morgens, om voor zonsopkomst reeds de voorbereidingen voor het offer te treffen. Er is een plek gereed gemaakt, waar de *curanderos* van vroeger al actief waren en een offerplaats aanlegden, waar de Dios del Monte wacht. Daarheen komt hij immer, daar roept men hem aan — een deel van de berg waar verder geen mens komt. Daar blijft het offer achter op het altaar.

De Dios del Monte heeft reeds de geest van de zieke in zijn hand, hij heeft immers een kinderfiguur hier aan zijn arm. De *curandero* plaatst

vier kaarsen, brengt het offer en roept de zieke op: 'Heer zieke, sta nu op, sta op. Kom met mij mee. We gaan naar huis. Blijf hier niet ronddolen op de berg. Behoed hem. O *Senor del Monte*, opdat hij behouden blijft, opdat hij niet sterft van honger en dorst. Nu gaan we naar huis!' Hij legt de bloemen neer, de kaars, wat wierook — dan is hij klaar met het offer, opdat de *Dios del Monte* de geest van de zieke blijft behoeden, dat die niet struikelend blijft ronddolen en gekweld wordt, opdat hij hem in stand blijft houden en verzorgen, hem voedsel en drinken blijft verschaffen. De tovenaars eet de lunch op, die de huisvrouw hem meegegeven heeft. Wij eten samen. Terwijl de kaarsen branden wachten we een poosje. Na het eten daalt de tovenaars weer af. Daar is een beekje waar men overheen moet en waar hij ook een klein offer achter laat van amate-papier voor de *Dios del Agua* (God van het water) opdat die de *Dios del Monte* water geeft.'

Comm.

De Berggeest moet gevoed worden en daartoe worden figuren van deeg gemaakt zoals die ook uit precolumbiaanse tijd bekend zijn. (Bijv. Sahagun II 16,21.) De eieren spelen in heel Mexico bij magische rituelen wel een rol, vooral reinigend door het boze in zich op te nemen. Men strijkt dan wel met een ei langs het lichaam etc. Doch daar het hier niet gaat om een boze geest uit te drijven doch om een goede geest te versterken, zijn ze hier net als de andere offers, als voedsel te beschouwen. Jaguars zijn eigen aan de *Dios del Monte*, door hen kan hij het offer tot zich nemen.

De tovenaars heeft een muneco van de zieke bij zich, door middel waarvan hij de geest van de zieke, die hij oproept zich van de berg, waarop hij rondwaalt, los te maken, naar het dorp terug kan brengen. De kinderfiguren, die de muneco van de *Dios del Monte* aan zijn armen draagt, geven dus zijn macht over de geesten der mensen aan. De voorstelling van de geest als een klein kereltje komt o.m. ook in het dodenhoofdstuk van de *codex Laud* voor. Begrijpelijkerwijs is de offerplaats een eenzame

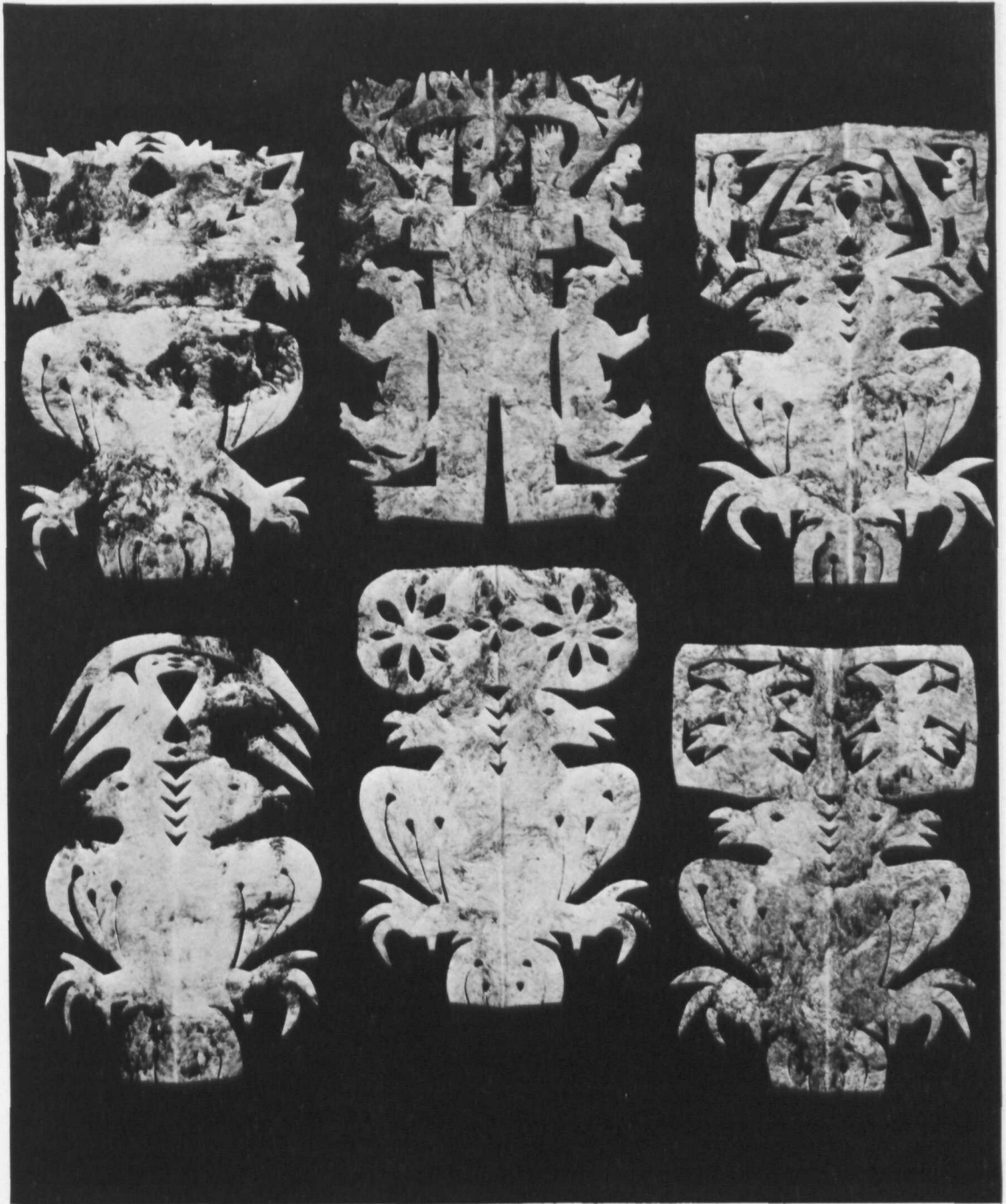
plek op de berg, die evenals de geest zelf uit oude tijden dateert. De gezamenlijke maaltijd van de tovenaars en de Berggeest is een rituele handeling waaruit tevens de vertrouwelijke band tussen offeraar en offer-ontvangende spreekt. Tenslotte een offer aan de Watergeest, de Sirena. Door de beek die langs de helling stroomt, voedt deze nl. op haar beurt weer de Berg.

D.A.

'Er zijn twee reinigingen — een eenvoudige en een meer complete, twee reinigingsceremoniën van ataques. Er is een andere ceremonie, waarbij we offers brengen aan de Moeder Aarde, ook een reiniging, en een ceremonie voor de *Dios de la casa* (Huisgod), ook een reiniging — tesamen vier. Een reiniging met een offer voor de *Dios de la Semilla* (de Zaadgoden) — maakt vijf. Een offer voor de *Dios de tequil* (God van de Haard) — dat is waar in huis de tequil is, waar de *nixcomel* is (de pot waarin mais gekookt wordt), waar men *tortillas* (maiskoeken) maakt — zes. Dan is er een offerceremonie voor de *Dios del antigua* (God uit oude tijden) op de *cerro de antigua* (berg uit de oude tijden), waar men vraagt om regen en een goede oogst — zeven. Vervolgens hebben we er een voor de *Dios de la Sirena* bij de lagune. Die heeft de kledij van de *Dios del agua* — acht. Een andere offerceremonie is er voor de kerk — die gaat louter met kaarsen en bloemen. De reinigingen van ataques voltrekt men dinsdags of vrijdags. Men begint dan maandag om voor dinsdag alles klaar te maken en op donderdag voor vrijdag. De andere offerceremoniën voor de goden aan wie men offers brengt houdt men op zaterdag, zondag, maandag, woensdag en donderdag. In de vroegte of 's nachts. Vrijdag en dinsdag zijn slechte dagen. Jezus heeft gezegd dat zo'n dag vervolgd werd door *Judas* (demonen).'

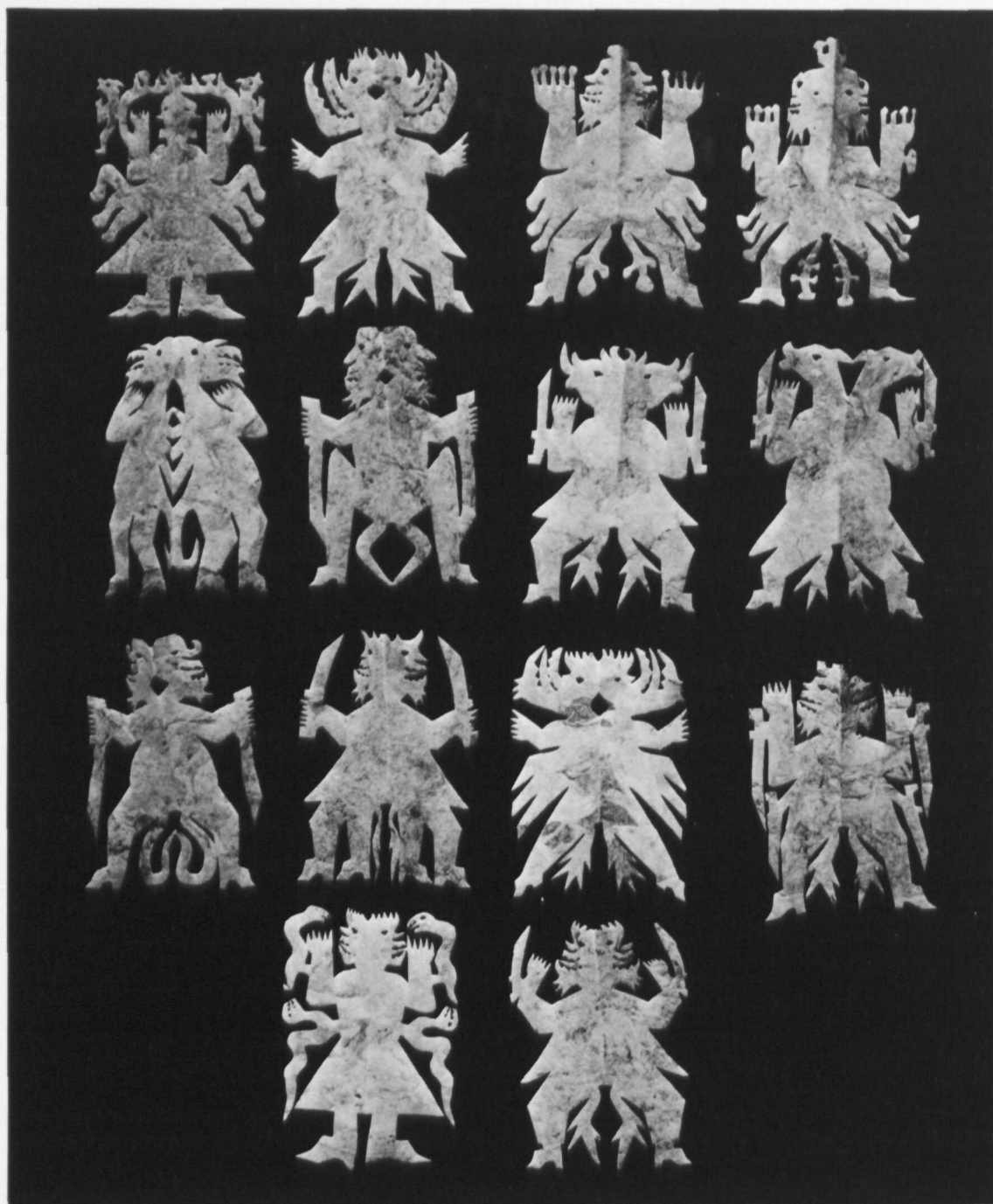
Comm.

Meer informatie over de verschillende riten is te vinden bij Christensen en Lenz. Offer en reiniging zijn veelal niet van elkaar los te denken. De goede Sirena huist in een bepaalde lagune, maar niet constant in dezelfde. De offerplaats wisselt dan ook, soms maakt men hele pelgrimages. In heel

Afb. 19 Geknipt door Don Alfonso: De Heer Berg met zijn vijf dienaren, twee aan zijn zijde, de adelaar met 4 koppen links en de apenvogel rechts en drie eronder. Nl. v.l.n.r., de bergvogel, de stervogel en de adelaar. R.v.V. 4768-10 a t/m f.

Afb. 20 De Duvelds kenipt door Don Alfonso. R.v.V. 4768-10 a t/m f. Van links naar rechts in volgorde van de afbeelding.

Afb. 20 De Duivels geknipt door Doñ Alfonso. R.v.V. 4768-9 a t/m n. Van links naar rechts in volgorde van behandeling.

Afb. 19 (omgekeerd door Doñ Alfonso. De Hout Berg met
 zijn vijf diavolen. Twee van zijn zijde de andere met
 4 koppen links en de andere rechts en drie vanden
 de v.l.v. a. de andere de andere en de andere
 R.v.V. 4768-10 a t/m n.

Mexico zijn dinsdag en vrijdag gevaarlijk door boze aires en derhalve betrokken bij alles wat met zwarte magie of reiniging daarvan te maken heeft. Deze opvatting stamt uit Europa. De vrijdag is ongunstig als sterfdag van Christus. Het ongelukkige karakter van de dinsdag is minder makkelijk te verklaren; waarschijnlijk heeft het te maken met het feit dat dinsdag oudtijds de dag van de krijgsgod Mars was.

D.A.

'De munecos worden verdeeld in twee *Juegos*, (spelen): dat van de geesten van de ataque en dat van de *Semillas* (zaadgeesten). Het eerste valt uiteen in twee delen: de groep van de Dios del Monte, bestaande uit 6 goede geesten en de groep der duivels, 14 slechte geesten. De Dios del Monte, die alle geesten behoedt, is machtiger dan alle andere. Zijn muneco is getooid met de zieke van het ogenblik en een jaguar, die zijn dier is en over de berg zwerft. Een kruis op het hoofd geeft de kracht van de Dios del Monte aan, als een ordeteken, een merk waaraan we hem kunnen herkennen.'

Comm.

De God van de berg of ook: *de Heer van de berg*, *de Geest van de berg* zijn Spaanse benamingen voor de geest die de berg is. De beste weergave lijkt me: Berggeest of Heer Berg. De muneco draagt jaguars ten teken dat hij heer der dieren is en kinderen ten teken van zijn macht over de geesten, dus ook de zieken. De band boven zijn hoofd is behalve met het kruis nog uitgerust met vogeltjes en symbolen van bliksem en donder. Het kruis komt al voor de intrede van het christendom voor, als symbool van de vier windrichtingen, en geeft hier waarschijnlijk aan dat zijn macht de hele wereld omvat. In tegenstelling tot de duivels is hij niet geschoeid. Schoenen worden gedragen door de mestiezen, die als slechte lieden beschouwd worden, terwijl de Indianen zelf blootsvoets gaan. Daarom is blootsvoets goed. Deze wijze van symboliseren is niet ongelijk aan die der oude Mexicaanse beeldhandschriften. De Azteken kenden deze berggeest ook: *Tepeyollotl* (Berg-hart), die duide-

lijke parallellen met de Dios del Monte vertoont. Het is de voorstelling van een almachtige Aardgod, de aarde zelf, die alles beheerst en leven geeft.

D.A.

'Zijn metgezellen zijn de *Pajaritos* (Vogeltjes), die over de berg zweven. Zij worden geknipt ter gelegenheid van het offer aan de Dios del Monte. Men spant een draad voor het altaar en daaraan worden de Vogels opgehangen. Ze zijn louter *adorno* (tooi) van de Dios del Monte.

De geest: Adelaar met de vier koppen is degene die over alle geesten toezicht houdt, dat niet plots iets vreselijks hen overkomt. Met een dubbele kop aan beide handen houdt hij toezicht. Slechts aires weert hij van een goede geest af. Hij waakt over ons.

De Vogel van de berg is een vogel die rondvliegt en overal komt kijken. De Dios del Monte zendt hem om op de schepselen te letten en hun geesten te hoeden. Tevens dienen ze als een soort postbodes: de Vogel van de berg kondigt het naderen van ziekte of ongeluk aan. Dan zendt de Dios del Monte hem uit: 'Ga die en die persoon opzoeken, let op hem want hij zal ziek worden, een ongeluk zal hem overkomen. Bezoek hem opdat hij dat beseft.'

De Vogel Adelaar (met twee koppen, dus eigenlijk normaal) is ook een figuur uit de groep van de Dios del Monte, louter *adorno* en eveneens een oppasser van de geesten.

De Vogel van de apen draagt (in de hoofdtooi van zijn muneco) de geesten van de schepselen die geboren gaan worden. Deze aapjes zijn de geesten van de pasgeborenen — de Dios del Monte stuurt ze. Tenslotte is er de Vogel van de ster, die met een ster getooid is.'

Comm.

Deze Vogels onderhouden het contact tussen de Berggeest en de geesten der schepselen. Vanuit de lucht houden ze een toezien oog zowel op de mensen als op de winden. Vogels komen ook in precolumbiaanse tijd al als boodschappers der goden voor. Het bekendst is wel de uil van *Mictlantecutli*, de Heer van het dodenrijk.

D.A.

'Dan zijn er de duivels. Voor geboortes is er de *Arco Iris* (Regenbooggeest), een figuur die boven haar hoofd een regenboog heeft met het kind dat stierf met zijn moeder in het kraambed. Als het was blijven leven zou het een slecht mens geworden zijn, een moordenaar.'

Comm.

De band boven het hoofd is dezelfde als die van de Dios del Monte, het is dus ook bij hem een regenboog. In het midden geen kruis maar opstaande haren. Zowel op het hoofd als aan de zijden zijn onweersymbolen weergegeven.

D.A.

'De slechte Sirena leeft in de rivieren. Op dit moment bijvoorbeeld is de rivier erg gezwollen – alle zijn ze daar, de slechte Sirenas. Ze vergezellen Arco Iris.'

Comm.

De verbinding van de Watergeest en de Regenbooggeest is begrijpelijk. Er is ook een goede Sirena, die in tegenstelling tot de beekbewonende slechte, in een lagune huist. Ze heeft een eigen muneco, die aangekleed wordt, en een eigen juego: 'met alle figuren van de groep van de Dios del Monte, behalve de Dios del Monte zelf', dus met de verschillende vogels. De Sirena is dezelfde als de Dios del agua, de Godin van het water. Terzijde moet worden opgemerkt dat de Spaanse namen van don Alfonso zelf afkomstig zijn en niet altijd correct. Geslacht noch getal worden consequent gehanteerd. Bovendien wordt het Spaanse woordje *de* (van) veelal overbodig gebruikt.

De ambivalentie van haar karakter vindt zijn oorzaak in het feit dat ze een natuurkracht verbeeldt: het verwoestend geweld van neerstortend water maar tevens het vocht dat de planten in stand houdt.

D.A.

'Dan zijn er *Relámpago* (Heer Bliksem) en *Truenos* (Heer Donder) die met de donder speelt. *De Presidente del Infierno* (Heerser van de onder-

wereld), de machtigste van de duivels. *Mantesomas* (Heer Montezuma), de rechter van de onderwereld, een duivel uit oude tijden.'

Comm.

Montezuma, Motecuhzoma is de naam van de Azteekse heerser ten tijde van de invasie der Spanjaarden, hetgeen tot de veronderstelling aanleiding gegeven heeft dat deze boze geest een overblijfsel is van een angst en haat die de Otomí's eertijds tegen de Azteken gekoesterd zouden hebben. Voor don Alfonso is hij echter geen historische persoon maar een *diablo de los antiguos*. Dit is ook aannemelijk als we bedenken dat de naam eigenlijk iets als Toornige Heer betekent en dus zeer wel als een titel mag worden opgevat, die ook aan een bepaalde godheid gegeven werd.

D.A.

'Voorts: *Trompa de Toro* (Stieresnuit) en *Trompa de Caballo* (Paardesnoet), de eerste is een vrouw, de tweede een man. Deze zijn voor diegenen die niemand respecteren, die ruzie maken met hun vader, hun moeder, hun vriend en hun *compadre* (medepeter, makker). Daarom zullen ze wanneer ze sterven erg gestraft worden. Ze sterven niet vlug, maar pas na lang lijden: hun tong komt naar buiten, hun oog brandt. Het is hun eigen schuld, omdat ze in hun leven veel grofheden zeiden en niemand respecteerden. Dan volgen de duivels: *Senor de Judas* (Heer Judas) en *Senor de Diablos* (Heer Duivel). Wanneer ergens op het veld een twistgesprek begint, als iemand daar zijn vijand ontmoet, ijlen de duivels nader. Elk aan een kant van de ruziemakers. 'Vooruit, geef hem een paar houwen met de machete, opdat ik een stuk vlees te eten krijg', roept Diablo. 'Geef hem een paar messteken, opdat ik wat bloed te drinken krijg', roept Judas. Zo hitsen ze de ruziemakers op. De *Senor de Nahual* (Heer Nevenwezen) is degene die, als men het huis waar net een kind geboren is niet bewaakt, binnenkomt en het bloed van het pasgeboren schepsel opzuigt.'

Comm.

Azteeks *nahualli* is een term voor het neven-

wezen, een dier waarmee iemand wezenlijk lotsverbonden is, en als zodanig ook een benaming voor tovenaars die zich in een dier kunnen verplaatsen, bijvoorbeeld de door Castaneda's boeken bekend geworden Yaqui don Juan. Zulke Nahuatl-tovenaars komen ook nog in de Sierra de Puebla voor, echter niet in San Pablito.

D.A.

'Dan is er nog de *Senor de Rayos* (Heer Bliksemstraal). En de *Reina de la Tierra mala* (slechte Aardvorstin). Wanneer een ziekte het huis treft, is zij het die de ziekte oproept.'

Comm.

Er is ook een goede Aardvorstin, ook Madre Tierra geheten, die haar eigen muneco heeft, die aangekleed wordt. Net als de Sirena heeft ze ook een eigen ceremonie. We kennen meerdere precolumbiaanse aard-godinnen. Alarcón kent haar reeds: *Nonan Tlaltecutili* (mijn moeder, vorstin der aarde).

D.A.

'De *Senor de Noche* (Heer Nacht) staat bij de poort van de onderwereld, waar om 11 uur 's nachts alle duivels worden losgelaten. Eerst roepen ze 'Hoor, hoor señor, kunnen we al naar buiten?' Maar hij antwoordt: 'Het uur is nog niet gekomen dat jullie eruit mogen, ik zal je wel roepen als jullie mogen komen.' En als het dan 11 uur 's nachts geworden is, kloppen ze op de poort. Daar komen de duivels, zonder talmen komen ze uit de onderwereld te voorschijn. Daarom moeten we de reinigingsceremonie van de ataque om 10 uur al beginnen opdat de camas om 11 uur gereed zijn en de tovenaars de duivels kan aanroepen. Om 1 uur 's morgens keren ze echter weer terug naar de onderwereld. Ze hebben staarten, verschillende staarten omdat ze duivels zijn. Als ze dode mensen zien, vinden ze dat een heerlijk gezicht, verrukkelijk vinden ze dat.'

Comm.

Meerdere duivels zijn met schoenen, messen,

staarten uitgerust, die hun slechtheid aangeven. Precolumbiaanse goden hebben geen staarten. Waarschijnlijk is dit dus een Europees element. Wellicht is echter aangeknoopt bij de om het middel gewikkelde slang, zoals het spook Tzitzimitl en de doodsgod Mictlantecutli die wel dragen (codex Magliabecchi 76 + 79 en Laud K 46). De duivels zijn hier ook niet zozeer slecht als wel met de dood verbonden.

Het tweede juego, dat een rol speelt bij de reiniging van de akker om een goede oogst te verkrijgen, wordt gevormd door de Semillas, de geesten van de voedsel producerende planten, geknipt als antropomorfe figuren, die worteltjes onder de voeten hebben en aan wier ledematen bladeren en vruchten ontspruiten.

Don Alfonso maakt er 15, zonder vaste ordening: Mais (die begrijpelijkerwijze als de belangrijkste wordt opgevat). Ananas, Suikerriet, Banaan, 2 Bonen soorten, Pinda, witte Knol, rode Tomaat, Koffie, Papaya, Sp. Peper, groene Tomaat, Chayote (peerachtige vrucht) en Bijenzwerm; deze laatste is weliswaar geen plant – de wortels ontbreken dan ook – doch wel een producent.

Het wordt tijd om over te gaan tot de andere tovenaars, met wie ik, dankzij Ted Leyenaar, in Pahuatlán in aanraking kwam: Don José Santos Mendoza, een man van middelbare leeftijd, wonende op de Rancho Xochimilco bij San Pablito. Hoewel de munecos die hij knipt volgens onze esthetische opvattingen van minder kwaliteit zijn dan de figuren van don Alfonso, maakt don José, ook al omdat hij veel minder toeristisch bezig is, veel meer de indruk van een echte tovenaars. Dit blijkt o.m. uit zijn hier volgende woorden. 'Eerst wist ik niets, maar toen at ik van de Santa Rosa, een plantje (marihuana). Vier keer at ik van de Santa Rosa en daardoor onderrichtte ik mijzelf. Niemand leerde me knippen, niets leerde men mij – het is alles herinnering en meer niet.'

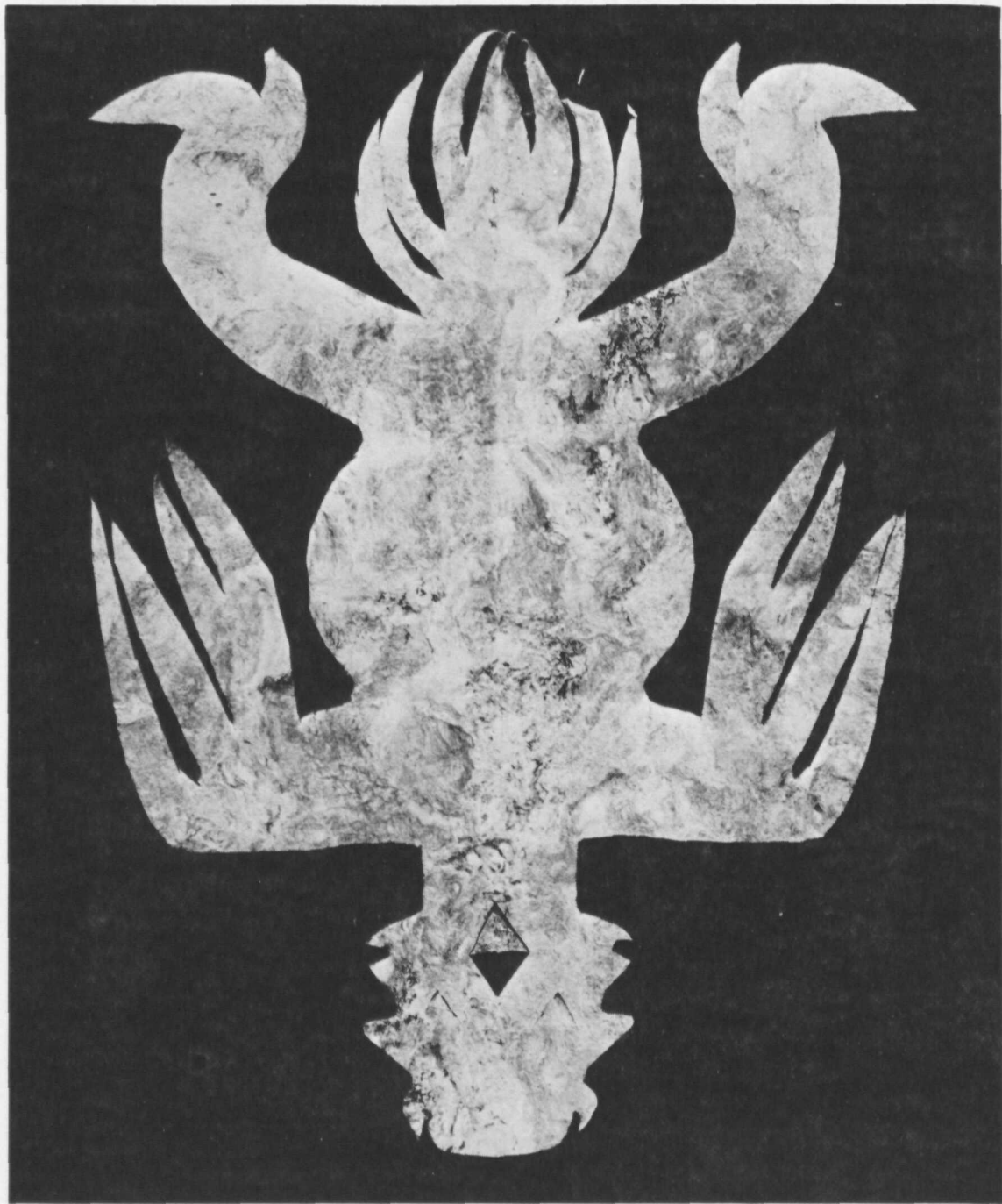
Comm.

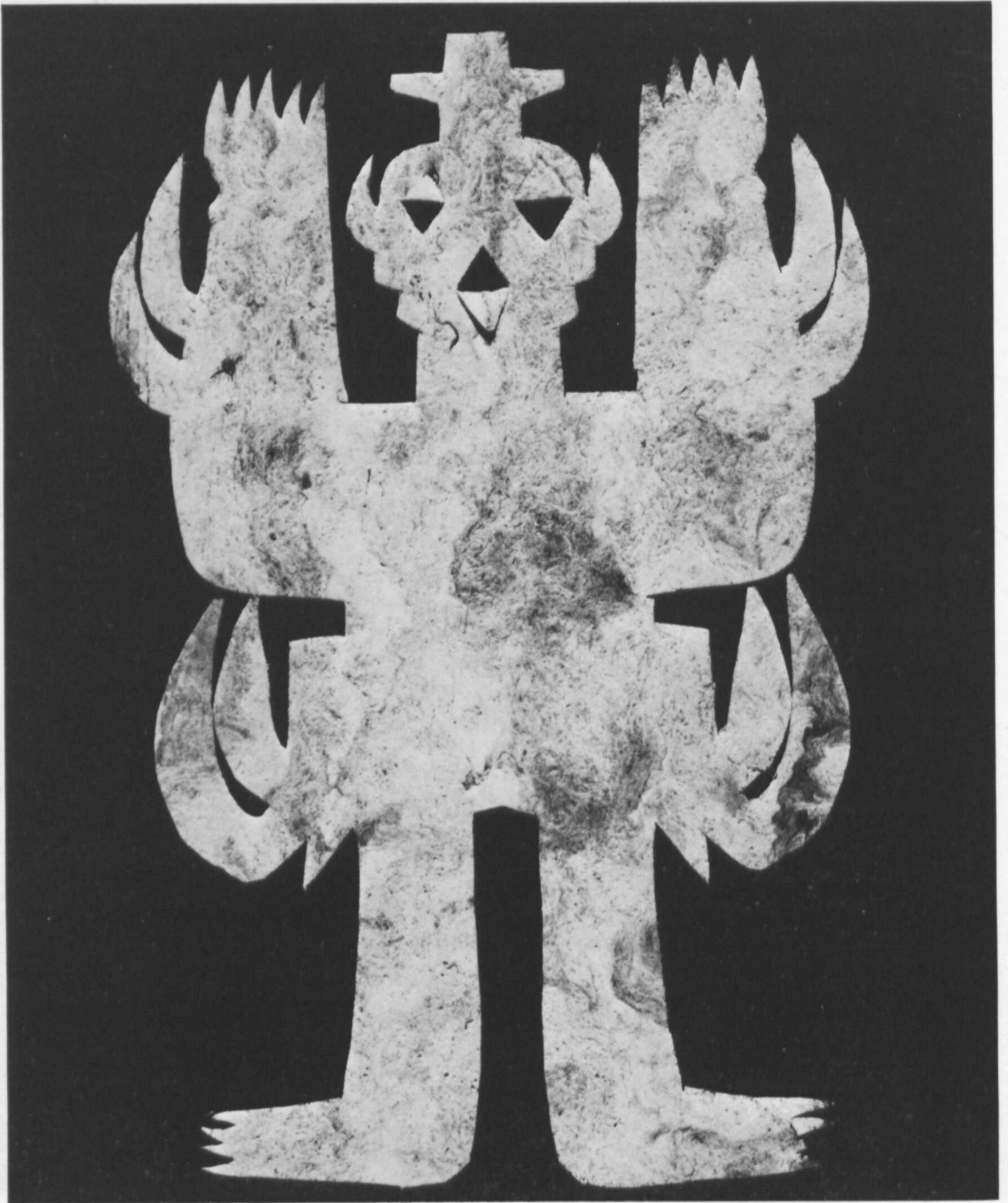
Verdovende middelen spelen zowel in precolumbiaanse tijd (Sahagún IX 8, Ponce 46, Serna XV 2 etc.) als in onze dagen bij de Huichol, Cora etc.

Afb. 21 Don Alfonso toont enige opgeplakte Zaad-Geesten, en wel de Ananas en de Tomaat. Foto: Vera Kandt, naar kl. dia.

Afb. 22 De boze Aire geknipt door Don José, Coll.
Anders Wenen.

Afb. 23 De Berggeest geknipt door Don José. Coll.
Anders Wenen.

een belangrijke rol bij het verwerven van magische kennis. Een goed beeld van wat hier aan de hand is geven de boeken van Castaneda.

Evenals bij don Alfonso zijn de ceremoniën van de Ataques en de Semillas de belangrijkste die hij uitvoert. De eerste doet hij als iemand ziek geworden is.

Don José

'Wanneer men niet gelooft, niet vertrouwt dat de dokter hem zal genezen, omdat er zo veel ziekte op de wereld is, roept men de tovenaer. Een ziekte die de dokter niet geneest, genezen de tovenaers.'

'De dromen alleen al zijn een voorspelling. Je droomt dat een hond je bijt, dat een paard zijn tanden in je zet, dat een ezel of een paar paarden je vertrappen, je droomt dat een ezel tegen de berg opklimt of een bok, je ziet hem zo naar boven gaan op de weg... dat is de boze aire! Al voordat de ziekte komt, is daar al de boze aire. Maar op het moment dat iemand ziek geworden is, houden de dromen op. Zo droom ik ook voordat iemand naar mijn huis komt, drie, twee dagen van te voren. Maar de dag zelf dat men me komt halen om een genezing te verrichten heb ik helemaal geen dromen meer. Dan breng ik alleen een rookoffer met het wierookvat, waarmee ik mijn werk doe. Met het wierookvat maak ik een kruis en dat geeft me aanwijzingen. Vind ik het of niet? Genees ik hem of gaat hij voor me verloren? Als hij voor me verloren is, geeft het rookvat me de aanwijzing — dan ga ik geen genezing van de zieke verrichten. Dan doe ik niets meer, want dan is er geen mogelijkheid meer om hem te genezen.'

Comm.

Een text van Serna (XIII 3) over de voorspellende waarde van dieren, en het voorspellen uit rook, zoals dat in de aan het begin geciteerde passage bij Sahagún is vermeld, onthullen de lange geschiedenis van dit alles.

D.J.

'Ay, dit werk is gevaarlijk. Om me rein te houden

van ziekte neem ik een kruis mee, een beeld van God, opdat die mij bijstaat, hij en zijn geesten. Ook de Santa Rosa, in een zakje. Als ik dat niet doe, treft ook mij een ziekte, en eveneens de muzikant, die ik voor dit werk meeneem en die speelt terwijl ik met gezang de duivel gunstig stem en hem de ziekte van de zieke doe weg-nemen.'

Comm.

De ceremonie heeft min of meer hetzelfde verloop als bij don Alfonso maar de munecos die don José gebruikt zijn nogal anders. Om te beginnen duidt hij ze in het Spaans niet aan als goden of heren maar als *Sombras* (schaduwen). Om de boze aires uit te drijven knipt hij alleen de *Sombras* der doden, verschillende figuren waarvan de mannen hoorns, schoenen, vaak een staart en soms ook een mes dragen, en de vrouwen met soortgelijke elementen zijn uitgerust of geen speciale attributen hebben. Bij deze groep horen 3 aires — vogelfiguren, waarvan er 2 tot de dode vrouwen gerekend worden.

D.J.

'Bij de ceremonie worden ze uitgelegd, 12 munecos, elk op een tafel als een krukje. Men maakt een verhoginkje van aarde. Daarop worden die 12 gelegd, en 12 op de grond — tezamen 24. Een man, rechts daarvan een vrouw, dan weer een man, een vrouw, een aire in het midden, een man, weer een aire, een vrouw en nog een aire. Zo moeten er 12 op het aarden podium gelegd worden, en dan 12 beneden.

Tot de *Sombras* zeg ik: Luister naar mij, gehoorzaam mij. Deze persoon die ziek is vraagt om zijn lichaam, hij vraagt me met je te spreken, je *Sombra* te vervaardigen en dit alles te doen. Ik geef je alles wat deze persoon me geeft, ik geef je alles wat deze persoon me zegt, die ziek is, die het zwaar heeft. 'Ik spreek tot de aires en tot de gestorvenen, die iemand ziek maken. Ik overleg met hen, ik wijs hen erop dat het moment komt dat de zieke, als God niet wil dat hij sterft, bevrijd wordt. Daarmee genees ik.

Na het aanroepen neemt men de munecos op en als de genezingsceremonie voorbij is, kan men

ze van de berg afgooien, of in de rivier, of op een vuilnisbelt. En daar blijven ze. De volgende keer maakt men nieuwe.'

Comm.

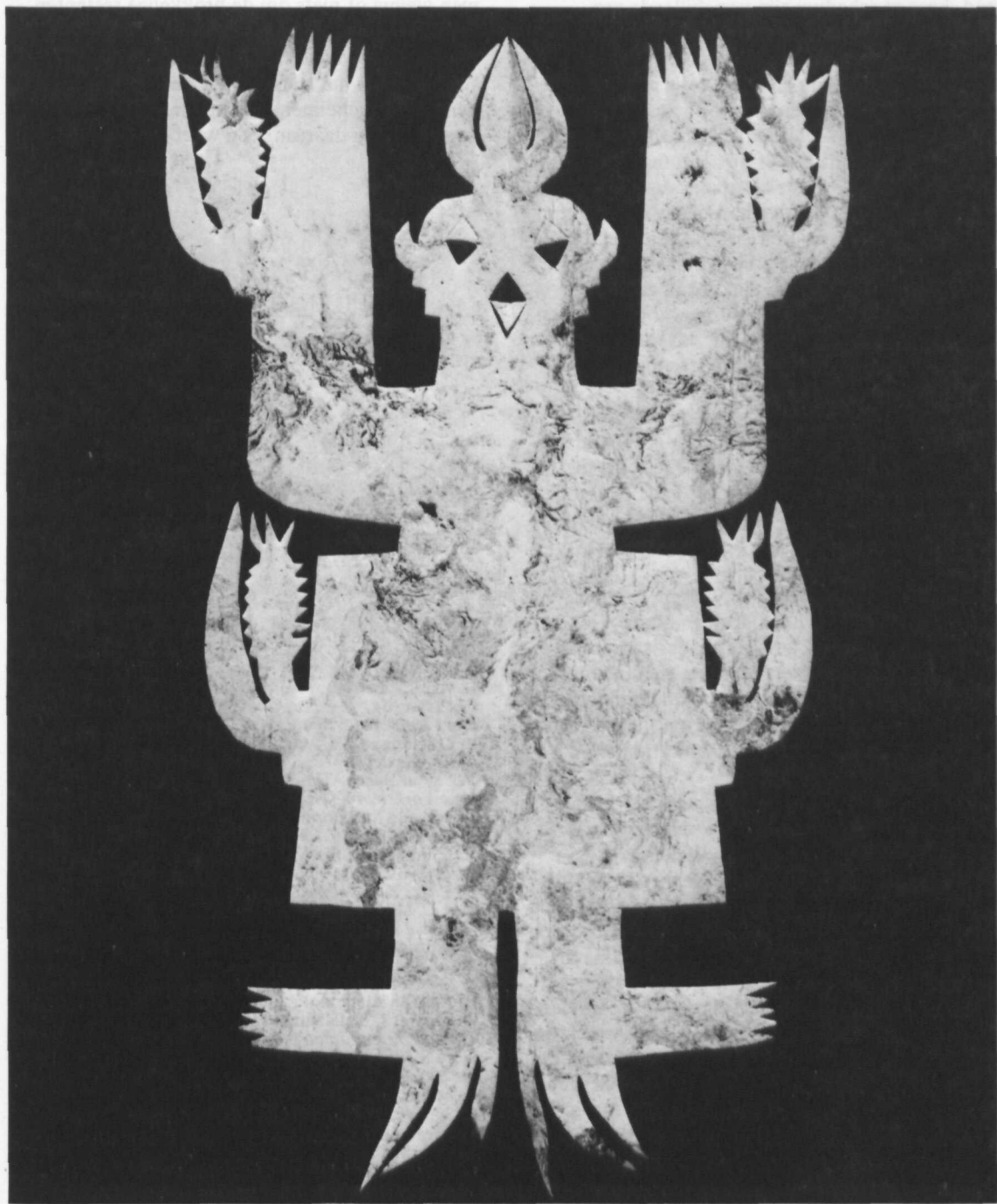
De duivels gebruikt don José niet, en de *Sombra del Monte* (die dus dezelfde is als de Dios del Monte van don Alfonso) rekent hij tot de groep van de *Sombras de las Semillas* (zaadschaduw). Wel draagt de Berggeest het kruis op zijn hoofd, maar verder is hij door de aan zijn leden ontspruitende loten ook als een Zaadgeest voorgesteld. Bij hem hoort een Adelaar met vier koppen, doch de verschillende andere vogels zijn gereduceerd tot enkel gewone tweekoppige adelaars. Enerzijds geloof ik uit de hoeden, messen, baarden, hoorns en staarten die onregelmatig bij de doden van Don José voorkomen te mogen afleiden dat de groep der duivels, zoals don Alfonso die nog kent, in deze doden is opgegaan. Daar de verschillende elementen bij don José niet meer distinctief functioneren is duidelijk sprake van een decadentie. Deze versmelting is in verband met het doods-karakter der duivels geheel begrijpelijk (in de codex Vaticanus A vindt men reeds een vereenzelviging van Tzitzimil en Mictlantecutli). Anderzijds heeft de opvatting van de Berggeest als behorend bij de Semillas een fraai voorbeeld in het verleden. Lenz beeldt een Senor del Monte met kruis, kinderen en jaguars van een generatie terug af, met wortels! Tenslotte is de Berg ook de drager der planten. Don José knipt 20 Sombras de las Semillas: Mais, Suikerriet, Tomaat, Chile, Boon, Chayote, Guaje (kalebas), Banaan, rode Tomaat, groene Tomaat, zwarte Boon, Pinda, Pasclascle-boon, Jícara-kalebas, Kalebas, Chimayo, grote Papaya, Cuatomate, Pepian-kalebas, Chaparro. Hierbij hoort dan nog een kleine, mij onduidelijke groep: de *Dueño de las Semillas* (de Heer der zaden), bestaande uit 3 vrouwelijke personen.

Samengevat zei don José over deze ceremonie ongeveer het volgende: Deze costumbre wordt elk jaar of elke twee jaar gehouden, voor het werk op het land. Men stelt een tafel op waarop bloemen gelegd worden en waarvoor men een

draad spant om de Adelaars aan op te hangen. Er worden 25 schalen voedsel, kip, *molle* (saus) cacao en *atole* (maisdrank) op tafel gezet, en 25 op de grond. Op de vier hoeken branden kaarsen, een kruis ligt in het midden met de amates en bosjes jeguite. Begeleid door vioolspel zingt de tovenaars zijn bezwering. Daarna danst men en eet het voedsel op, terwijl vuurwerk wordt afgestoken. Na gebruik kunnen de munecos bewaard worden voor een volgende keer. Dit alles kost ongeveer 5000 peso (\pm f 1250,—) en wordt dus veel minder gevraagd dan de reiniging van de ataque die \pm 200 peso (\pm f 50,—) vergt. Vergelijken we beide brujos, dan zien we dat ze, wat betreft de besproken hoeveelheid munecos, tamelijk verschillend zijn: don José gebruikt o.m. de aire, die don Alfonso wel kent maar niet knipt, hij mist de typische duivels maar heeft weer meer zaadgeesten, waarvan er slechts 10 met die van don Alfonso overeenkomen. Dit maakt duidelijk dat niet de een van de ander afgekeken heeft, maar dat beide verschillende takken van de traditie vormen, die duidelijk in het verleden een gemeenschappelijke stam hebben. Blijkens de in het begin geciteerde text van Sahagún, is het geheel — als zoveel nog in het hedendaagse Mexico — een duidelijke voortzetting van gebruiken uit voor-Spaanse tijd. De vroeg 16e eeuwse ceremonie vertoont een treffende gelijkenis met de reiniging van de ataque nu. In beide gevallen worden figuren uit papier vervaardigd, met een, hetzij door beschildering, hetzij door het knippen alleen, menselijk uiterlijk. Ze worden in twee groepen verdeeld, zo dat de ceremonie zich deels binnen, deels buiten afspeelt: kennelijk kunnen beide groepen niet samengaan.

Er wordt een offer gebracht, men slacht een kwartel, resp. kip. Door middel van bloed of brandewijn worden de munecos a.h.w. tot leven gewekt, om dan opgeheven te worden en gereinigd. Tenslotte worden de figuren, besmet met Boze krachten, grondig vernietigd.

Het gaat hierbij zowel om een magische handeling als een godsdienstig ritueel, waardoor men de geesten tracht gunstig te stemmen en te bewegen kwade invloeden met zich mee te nemen. Geest,

Afb. 24 De Mais-Schaduw geknipt door Don José. Coll. Anders Wenen.

god, heer of schaduw zijn verschillende vertalingen van één Otomí woord: *Xudi*. Voor de Otomí's is iemands schaduw tegelijk zijn geest, de schaduw van een plant tevens de geest of god die in die soort planten woont en ze doet leven. De muneco is een silhouet, een schaduwbeeld van deze en kan daardoor dienen om de geest op te roepen. De geesten zelf zijn dus verpersoonlijkte wezens of verschijnselen der natuur. Dit was ook in precolumbiaanse tijd de achtergrond van verscheidene goden, zoals reeds blijkt uit de text van Sahagún. Een aantal godheden uit het Azteekse pantheon bezat wel degelijk een eigen karakter als een individu, dat in de berichtgeving der in klassieke traditie staande Europeanen veelal naar Grieks model nog werd overdreven, maar elementen uit de natuur die goddelijke status krijgen en menselijk worden uitgebeeld zijn ons ook goed bekend, bijv. de menselijke bomen van Serna XV 1, de maisgod van de codex Fejérváry-Mayer p. 33 + 34, de Agavegodin Mayahuel van o.m. de codex Borbonicus p. 8.

Door de komst van het katholicisme werden deze godheden over het algemeen ondergeschikt aan de hoogste machten van het christendom, doch ze verdwenen niet, ze lieten zich moeiteloos verenigen met de heiligen, engelen, demonen etc. Zo kan don Alfonso zich heden ten dage terecht een *brujo muy católico*, een zeer katholiek tovenaars noemen.

Dit alles is nog maar een brokstukje uit de toverwereld van de Sierra de Puebla, waarbij dan ook nog veel onopgehelderd blijft. Willen wij hiervan iets meer leren begrijpen, dan is, naast een zorgvuldige analyse van de verschillende verhandelingen over bijgeloof e.d. uit de koloniale tijd, een grootscheepse materiaalverzameling van de nu nog bestaande costumbres en vooral mythen nodig. En wel spoedig! Want het is wel zeker dat we thans te doen hebben met de laatste generatie tovenaars. Terwijl in de Europese wereld de aandacht voor 'het magische' eerder toe dan afneemt, voltooiën hier en trouwens overal op het Amerikaanse continent scholen, radio-uitzendingen, boeken etc. de stille moord op de indiaanse beschavingen. En zelfs in deze laatste uren doet

men weinig of niets om de brokkelige restanten der vroegere, ons toch al zo gebrekkig overgeleverde geesteswereld in veiligheid te brengen. Wij staan aan het sterfbed der oude goden. Ze nemen hun geheimen met zich mee. Zij die na ons komen zullen daarvan geen weet meer hebben.

Literatuur

- G. Aguirre Beltrán: *Medicina y magia*, Mexico 1963.
 C. Castaneda: *The Teachings of don Juan*, Un. California Press 1968.
 B. Christensen + S. Martí: *Witchcraft and precolumbian paper*, Mexico 1972.
 V.W. von Hagen: *The Aztec and Maya Papermakers*, New York 1944.
 Historia de Mexico (in: A.M. Caribay K. Teogonía e historia de los Mexicanos, Mexico 1965).
 A. Ichon: *La religion des Totonagues de la Sierra*, Parijs 1969.
 H. Lenz: *El papel indígena mexicano*, Mexico 1973.
 W. + C. Madsen: *A Guide to Mexican Witchcraft*, Mexico 1972.
 L. Manrique C.: *The Otomí* (in: *Handbook of Middle American Indians* Vol. 8 p. 682-724, Austin 1969).
 K.A. Nowotny: *Tlacuilolli*, Berlijn 1961.
 H. Ruiz de Alarcón, P. Sanchez de Aguilar, G. de Basalobre, J. de la Serna, P. de Ponce, P. de Feria: *Tratado de las Idolatrias. I + II*, Mexico 1948/52.
 B. de Sahagún: *Florentine Codex, General History of the Things of New Spain. Translated by A.J.C. Anderson and Ch.E. Dibble, Santa Fé 1950/1969*.
 B. Spranz: *Zauberei und Krankenheilung im Brauchtum der Gegenwart bei Otomí Indianern in Mexico* (in: *Zeitschrift für Ethnologie* 86 p. 51-67, Braunschweig 1961).
 R. Williams García: *Los Tepehuas*, Xalapa 1960.